

## КАКВО Е ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И С КОИ ПАМЕТНИ ДАТИ Е СВЪРЗАНО?

Петко Ст. Петков

---

### WHAT IS THE LIBERATION OF BULGARIA AND WITH WHICH MEMORABLE DATES IS IT ASSOCIATED?

*Petko St. Petkov*

**Abstract:** *The article examines the Liberation according to the scientific understanding of it as long-term efforts of the Bulgarians, mainly in the 19th century, to create a new Bulgarian state, which were partially realized in 1879 with the establishment of the Principality of Bulgaria and the autonomous province of Eastern Rumelia. But since the national ideal of complete Liberation, i.e. for building a modern, nationally united, unitary and independent Bulgarian state in 1879 was not achieved, two achievements of the following decades are presented, which brought the Bulgarians closer to their ideal - the announcement and recognition of the Union with Eastern Rumelia and independence from the Ottoman Empire. Attached is a list of commemorative dates related to and symbolizing the achievement of Liberation, understood as the creation of a new Bulgarian state (minimum program) and as the construction of a nationally united and independent Bulgarian state.*

**Keywords:** *Liberation, new Bulgarian state, commemorative dates, national holiday*

Реших да представя тази тема на нашата юбилейна конференция по няколко причини: 1. Въпросът безспорно е актуален, обществено и научно значим, дори само защото 145 години след създаването на новата Българска държава през 1879 г. още има хора, които смятат за Освобождение един предварителен договор от предходната година, а някои политикани напоследък дори размахват пръст и се заканват, че „няма да позволят“ да се промени или развали идеологическата конструкция, наложена повече от век, основаваща се на политическия мит, и наложената историографска доктрина за преувеличеното значение на Санстефанския договор. 2. Тъй като стремежът към Освобождение, т.е. дългогодишните усилия на българите през XIX век за създаване на нова Българска държава, не се постигат с еднократен акт, то е добре именно

ние като историци на нова България да предложим аргументиран отговор на въпроса от заглавието – с кои паметни дати се свързва продължителният процес на Освобождението?

Идеалът за Освобождение, т.е. за създаване на национално обединена, унитарна, модерна и независима Българска държава се оформя окончателно в българското общество през третата четвърт на XIX в. [Петков, П. Ст. 2003, с. 229–235]. И тъй като той не се осъществява изцяло през 1879 г., продължава да се преследва и в следващите години, но при съществено променени условия, при това вече различни за отделните части на българската общност, разделена в няколко държави. Следователно към 1879 г. е осъществена само част от идеала за цялостно Освобождение – създадена е нова Българска държава, но тя нито е национално обединена, нито е независима.

Пътищата към Освобождението, разбирано като създаване на самостоятелна, модерно устроена и включваща всички български земи държава, са няколко и до политическата развръзка, за каквато си представяме Руско-турската война от 1877 – 1878 г., и след това. Подир големите промени, наложени от окончателния Берлински договор през 1878 г., пътищата към Освобождението за петте части на българското землище, които вече имат различен статут, се разделят и за някои големи групи българско население и части от българските земи никога повече няма да се съберат. Затова пътищата към Освобождението, сиреч стремежите за постигане на общия идеал, не свършват нито през 1878 – 1879, нито през 1913, а още по-малко през 1919 г.

Принципна основа на настоящия анализ е разбирането, че националноосвободително е всяко усилие, движение, борба, които имат за цел създаване на собствена национална държава, независимо от това с какви средства възнамеряват да я постигнат организаторите ѝ – политически, дипломатически, въоръжени или други радикални, сиреч революционни.

1. Първата проява на националноосвободително движение с цел създаване на самостоятелна държава е *Българската завера от 1835 г.*, начело с капитан Георги Мамарчев и Велчо Атанасов, обхванала няколко района на страната [Петков, П. Ст. 2015, с. 177–187]. Дръзкото начинание се организира от българи и като съзаклатие разчита на силите на българския народ. Обстоятелството, че след избухването и разрастването на въстанието организаторите му са се надявали на руска военна подкрепа не променя собствено българския му характер; подобен е случаят и с Априлското въстание от 1876 г. [Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. 2006, с. 7]. Българската завера има не само изявени ръководители, но и поделения и съратници в различни места предимно в Северна България. Съзаклатието обхваща значителна част от българските земи между Дунав и Стара планина, изготвен е план за действие, а политическата цел е не просто

отхвърляне на османското владичество и замяната му с подчинение на друга християнска държава, а създаване на самостоятелна Българска държава. Колкото и да са оскъдни сведенията за подготовката на съзаклятието, няма спор по това, че целта му е възстановяването на Българската държава, начело с княз – за тази отговорна длъжност според изворите е бил предвиден Велчо Атанасов. Впрочем това е един от малкото случаи в историята на борбите за Освобождение, когато българите приемат българин за бъдещ държавен глава [Петков, П. Ст., 2007].

На въпроса кои са паметните дати, символно свързани с тази първа проява на действително националноосвободителна борба, е трудно да се отговори еднозначно, защото планираното българско въстание е разкрито и осуетено от османските власти. Но тъй като дръзкото начинание е подготвяно с цел да избухне във връзка с големия християнски празник, то може да се предложи именно Великден (който през 1835 г. е на 7 април, нов стил – 19 април) да е първата от многото паметни дати, свързани с Освобождението.

2. Отново на Великден, 3 април 1860 г. (нов стил – 15 април) чрез организираната акция в храма „Св. Стефан“ в османската столица, а след това в цялата страна, българите ясно и публично показват, че фактически скъсват с дотогавашната си зависимост от Цариградската патриаршия и се обявяват за независима църковна, а то значи и за самостоятелна национална общност [Петков, П. Ст. 2020, с. 49].

3. Третата паметна дата и важен исторически жалон по пътя към Освобождението е 27 февруари (нов стил – 11 март) 1870 г. Със султански ферман тогава е учредена Българската екзархия. Голямото историческо значение на фермана се състои в признаването на българската нация и обозначаването на нейните граници от официалната османска власт. Не по-малко важно е, че с този акт на султана се учредява първата общобългарска институция с широки църковни и граждански правомощия – законен представител на българския народ пред държавните власти. Независимо от протестите на Цариградската патриаршия, създаването на Екзархията се посреща със задоволство от българите. То слага легитимен и успешен край на най-продължителното и най-масовото национално движение през Възраждането, започнало още в края на 30-те години на XIX в. Диоцезът на автономната Българска православна църква обхваща почти всички земи, населени преобладаващо с българи. Това са 16 епархии в Добруджа, Северна България, Нишко, Северна Тракия и Македония – по-голямата част от земите, населени с българи. Ферманът предвижда възможност за присъединяване и на други области към Екзархията, ако при официално допитване две трети от населението пожелае това. По този начин през 1874 г. към Българската църква са присъединени още две епархии – Скопска и Охридска. В средата на 70-те години Българската

екзархия управлява духовно 416 000 венчила (семейства) и обединява 18 епархии в Придунавска България, Тракия и Македония: Доростолска и Червенска, Варненска и Преславска, Търновска, Ловешка, Врачанска, Видинска, Нишка, Софийска, Пловдивска, Сливенска, Кюстендилска, Самоковска, Велешка, Нишавска, Скопска, Охридска.

Ферманът от 1870 г. осигурява духовна самостоятелност, но не и автокефалност на Българската екзархия. Зависимостта от Патриаршията се изразява в задължението новоизбраният български екзарх да получи потвърдително писмо от цариградския патриарх. Но всички въпроси на вътрешното устройство и управление, както и избора на архиереи, Българската църква има право да решава самостоятелно. Тенденцията за независимо развитие на Българската екзархия се утвърждава в следващите години, въпреки официалния ѝ статут на автономна църква.

Създаването на Екзархията има благотворно отражение във всички сфери на българския обществен живот. Първата законно призната национална институция разполага не само с духовни, но и с редица граждански правомощия. През 70-те години на XIX в. екзархийското духовенство полага грижи за по-добрата организация на просветното дело в България, за подбора на учителите и за уеднаквяването на учебните програми. Уставът за управлението на Екзархията от 1871 г. предвижда част от църковните приходи да се използват за училищното дело. В следващите години епархийските събори в страната установяват точния размер на частта от основния църковен данък (т.нар. „владичина“), която се отделя за нуждите на просветата [Петков, П. Ст. 2020, с. 50].

Екзархията е резултат от общонационално движение – религиозно по форма и политическо по характер. Учредителното ѝ събрание (Църковно-народният събор от 1871 г.) и приетата от него екзархийска конституция (Устав за управлението на Екзархията 1871 г.) са събития и актове, характеризиращи не толкова специфична религиозна различност и солидарност, колкото национална съобщност и политическа съпричастност към общобългарско национално-държавно бъдеще [Петков, П. Ст. 2003, с. 55–57]. При това Екзархията има демократично прието модерно устройство и управление. Забележително е например, че делегатите на Църковно-народния събор решават председателят на колективния върховен управителен орган Светия Синод – екзархът – да не е пожизнен, каквато е практиката в православния свят, а да се избира за срок от четири години, което е по-характерно за държавен глава на република.

Макар и просъществувала твърде кратко, за да развие целия си протодържавен потенциал, от конституирането си до войната от 1877 – 1878 г. Екзархията проявява твърде *разнородна активност*, само част от която е строго *религиозна*. Тя събира данъци и разпределя приходи (*финансова*); издържа и обгрижва училищата на българите (*образователна*); тя пред-

ставява съгласно фермана и обичая в империята, но и съгласно с устава си своето паство пред властите и отговаря за него (*политическа*; особено показателно това става през 1876 г. след българското въстание – мисията на Др. Цанков и М. Балабанов – и в края на годината по повод нежеланата от българите османска конституция – случая с демонстративното отсъствие на българския предстоятел Екзарх Антим I от свиканото от великия везир събрание); тя има *съдебни* правомощия и дейности; тя проявява дори *международна* активност (*дипломатическа*), доколкото чуждите представители в империята гледат на екзарха като на главен изразител на българските интереси, нагласи, желания и контактуват с него в този смисъл и в това му качество [Маркова, З. 1989, с. 250–314]. Като *главен представител на българите в империята и пред външния свят* гледат на екзарха и османските управници; затова и инициират свалянето му от екзархийския пост през 1877 г. заради активната му подкрепа за стремежите на народа му към политическа автономия и реално държавно самоуправление.

Българската екзархия подготви исторически новата българска държавност, тя би могла да се разглежда като своеобразна **българска протодържава**. Но така тя можеше и успя да функционира за кратко време, и то само в условията, в които беше създадена, т.е. в Османската империя (1870 – 1878 г.) [Петков, П. Ст. 2012, с. 10–20].

Известно е, че „българите наследяват от Османската империя минимален опит в държавните дела“ [Парушева, Д. 2008, с. 57]. Но значителна част от този скромнен, но важен опит е свързана с устройването, функционирането и управлението на Екзархията през 70-те години на XIX в. не само като религиозно учреждение, а и като българска протодържава. Именно нейните ръководители – екзархът, митрополитите, епископите, както и миряните, участвали в борбата за учредяването ѝ и в конституирането ѝ като институция – Г. Кръстевич, д-р Ст. Чомаков, П. Р. Славейков, Т. Икономов, М. Балабанов и др. – са първите и почти единствените държавници с някакъв управленски опит към 1879 г. В това отношение духовните лица имат предимство пред светските – те управляват цели епархии и отговарят за всички изброени дейности на Екзархията в тях. Колкото и парадоксално да изглежда на пръв поглед, всъщност Българската екзархия е не само резултат от десетилетните усилия на българите за национална еманципация в условията на Османската империя, тя е и *върховно постижение на българската преддържавна модерност*, доколкото „идеята за модернизация от края на XIX в. е неотделима от цялата гама протекции на „националното““ [Аврамов, Р. 2001, с. 21]. Тази първа законнопризната общобългарска институция и протодържава обаче не можеше да оцелее в първоначалния си вид при променените политически и международноправни условия след 1878 г. Това, че като *историчес-*

ка конструкция Екзархията просъществува и след 1878 г. и продължава да действа предимно като българска националноохранителна институция в Османската империя до войните от 1912 – 1913 г. е неоспорим факт и заслуга на цяла плеяда духовни и светски дейци от „века на национализма“. Но функционирането ѝ като **Православна църква на българите** със специфични и предимно духовни задачи **и** след 1878 г. е поставено пред трудно преодолими пречки и препятствия, част от които са свързани с необратимите политически резултати от Руско-турската война от 1877 – 1878 г., а други произтичат от самия характер на продължителните българо-гръцки църковно-национални борби, завършили от църковна гледна точка без победител.

От средата на 70-те години на XIX век до първото десетилетие на XX столетие следват няколко исторически паметни дати, основни жалони по пътя към Българското Освобождение, разбирано по начина, който обясних в началото.

4. Започвам с *Букурещ (12/24 август 1875 г.), респ. Чадър могила (16/28 септември 1875 г.)*, защото цялата поредица от конкретни събития и причинно-следствени връзки, довели до „раждането“ на новата Българска държава, начева с няколко публикации на Христо Ботев във в. „Знаме“ през лятото на 1875 г. за необходимостта българите да се включат в поредната революционна вълна на Балканите и да подготвят общо въстание още същата есен [**Знаме**, № 25, 27.08.1875 г.]. Решението на събраниято от 12 август 1875 г., на което е създаден Български революционен комитет, е категорично: „Неизбежно нужно е в днешното сгодно време да прогласим всеобщо въстание в Българско“ [**Дойнов, Д.** 1986, с. 33]. А целта на въстанието е чрез масово надигане и въоръжена отбрана на колкото се може повече българи срещу очаквано по-силния османски противник да се заставят Великите сили и най-вече Русия да се намесят в полза на решаването на българския въпрос и създаването на Българска държава [**Петков, П. Ст.** 2016, с. 33–34]. Този план не се осъществява през септември 1875 г. по причини, които са известни, но организаторите на първото въстание – т.нар. Старозагорско, заедно с Хр. Ботев (автор на революционния сценарий и участник във финалната фаза на второто въстание през 1876 г.), ще повторят опита след няколко месеца.

5. *Гюргево (ноември–декември 1875 г.)* е особено важен жалон в очертаната поредица. Там „Комитетът на апостолите“ не просто за пореден път взема решение за масово българско въстание с посочената вече политическа цел – да се заставят Великите сили да решат българския въпрос, но е изработен и по-подробен военно-технически план за действия, разчитащи (с оглед самото въстание) само на силите на българския народ. И което е особено важно – с изрична и категорична забрана да се посяга на честта, живота и имота на мирните мюсюлмани, защото целта на орга-



низаторите на въстанието е формиране на модерна българска държава, различна от Османската империя, и това ясно и ярко ще проличи в повечето въстанически центрове през април и май 1876 г. Засега науката не разполага с достоверни документи или друг вид извори, насочващи мисленето за това въстание като за чуждо, небългарско дело, като инсинуация на външни сили.

*Като конкретна дата решенията в Гюргево трудно могат да се хронологизират, защото са разположени в сравнително дълъг период в края на 1875 г. Но принципно те не са много по-различни от стратегическото решение на радикалното направление за въстание от 12/24 август. Затова с тази дата могат да се символизируют и двете решения за въстания с посочената по-горе политическа цел.*

В този съдбовен исторически момент пред българите има и друга алтернатива, лаконично, но красноречиво формулирана от Марко Балабанов в неговия вестник само месец преди началото на Априлското въстание: „Българският народ иска общественото си прераждане, но го иска вътре в държавата, с помощта на държавата, иска го не чрез революция, но чрез законния път, чрез постоянството си да станат дело царските и правителствените думи и решения“ [XIX-тият век, № 11, 13.03.1876 г.]. Призивът за клинание на М. Балабанов: „Такива са, мислим, стремежите на българския народ, и той няма да опропасти другояче делото, за което се е заловил. Движение безшумно в границите на законността, законно постоянство в праведни искания съгласно с царската воля, тази е, ако не се лъжем, и тази трябва да е във всички случаи политическата програма на българския народ в днешните обстоятелства“ не се реализира. Традиционната пасивност на управляващите в Цариград, както и на привържениците на мирния реформистки път в българското общество, увлечени в собствените си дела и мъчнотиите по устройването и управлението на Екзархията, а не толкова преобладаващият у българите революционен ентусиазъм, позволяват едва започналото изпълнение на исторически закономерната еволюционистка програма да бъде преустановено [Петков, П. Ст. 2008, с. 382–386]. С наложеното от гюргевските апостоли Стефан Стамболов, Никола Обретенков, Георги Бенковски, Иларион Драгостинов и др., както и помощниците им по места, решение за отбранително саможертвено въстание с посочената вече политическа цел да се заставят Великите сили да се заемат с българското Освобождение през пролетта на 1876 г. екзархийската пътека към нова българска държава (начената през 1870 – 1875 г.) и изобщо еволюционният освободителен път с цел формиране на българска държава, формално зависима от Османската империя, но включваща повечето български земи и населения, е прекъснат.

6. *Оборище (14-16/26-28 април 1876 г.)* е символ не само на едно велико по значението си събрание, но и на всички околени събрания, кои-

то според решенията на „комитета на апостолите“ в Гюргево трябва да уточнят важни подробности по организацията на въстанията в различните окръзи. Казвам въстания, защото допускайки пропуски и грешката да не изберат единен ръководен орган (щаб, център) след разпускането на комитета в края на 1875 г. и като не се уговарят за една общовалидна дата за начало на въстанието във всички окръзи, а позволяват това да се реши на местните окръжни събрания, „апостолите“ от Гюргево всъщност предпоставят избухването на различни места по различно време на няколко въстания. Този пропуск в организацията на бунта води и до някои други следствия, за които знаем: заради по-ранното избухване на въстанието на отделни места и бързото му потушаване там се парира и стагнира революционната енергия и решимост другаде; бързите арести и други превантивни действия на османската власт стряскат ако не революционните дейци, то тези, които са привлечени към въстаническата идея в самото навечерие на бунта. Оборище е и знак за това, че не всички привърженици на радикалното действие в другите три окръга спазиха решението от Гюргево за всеобщо въстание и вдигане на цялото население. Някои окръжни комитети със завидна революционна история и сериозни подготвителни дейности не проявяват куража и категоричността на събраните в Оборище и на своите окръжни събрания решават да не се вдига масово въстание или да се отложи почти до средата на май датата на въстанието. С това за сетен път се дава шанс на османската власт да реагира своевременно и безмилостно, а елементът на изненада е почти напълно осуетен (освен в IV окръг).

*Като конкретна дата тази фаза от продължителния процес на Освобождението най-добре се символизира от 20 април 1876 г. (нов стил 2 май), когато избухва дръзкото и саможертвено въстание на българите, успяло да постигне политическата цел на организаторите си и да застави орисниците на Европа – Великите сили – да се заемат с решаването на българския въпрос, само че така, както на тях им е изгодно.*

7. След разгрома на четата на Таньо Стоянов в последния ѝ бой на 27 май 1876 г. българската политическа активност преминава в друго русло – обществено, дипломатическо и институционно-екзархийско. Важно е да отбележим тук, че голямата политическа цел на въстанието от 1876 г. е постигната. Варварското му потушаване от османските власти става повод за насочване на дипломатическата активност на големите държави по начин, който в крайна сметка довежда до Освобождение и създаване на нова българска държава в част от българските земи. Но от провалянето на мирния изход от кризата с разтурването на Цариградската конференция в края на 1876 г. и особено след започването на руско-турската война през 1877 г., българската активност не е решаваща, а макар и важен спомагателен фактор. Още в края на 1876 г. българският



въпрос преминава в ръцете на външни сили: по време на Цариградската конференция – големите европейски държави, при военните действия през 1877 – 1878 г. той (на пръв поглед) зависи само от Русия и Турция, а след края на войната – отново от всички велики сили (макар първоначално да изглежда, а за някои българи и до днес да няма съмнение, че зависи само от двете воювали страни).

Значението на *Цариградската конференция на Великите сили 1876 г.* и на нейните решения за административна автономия на българските земи в почти пълния им размер, но не по-малко от признатия вече от султана екзархийски диоцез, т.е. от Тулча до Охрид, често се подценява. Независимо от това, че консенсусното предложение на Великите сили, предвиждащо българска автономия в границите на Екзархията в рамките на два вилаета, не е прието от султана, този епизод и особено този исторически документ имат важно значение за развитието на Източната криза и по-специално на българския въпрос. Между решенията на Великите сили в Цариград през декември 1876 г. и първото руско-османско споразумение за изход от войната, подписано в Одрин на 19/31 януари 1878 г. – т.нар. Основи на мира – има пряка връзка [Петков, П. Ст. 2018, с. 8–19]. Приетото от султана в чл. 1 на Основите на мира, а именно – създаване на голямо и автономно Княжество България върху всички земи, населени с българи, но не по-малко от териториите, начертани на Цариградската конференция, дава възможност военният успех на Русия да получи потвърждение от другите велики сили, защото наложените Основи на мира се базират на общото европейско решение от Цариград.

*Като конкретна паметна дата важните решения от Цариградската конференция е най-добре да се свържат с 11/23 декември 1876 г., когато официално е открита конференцията, а общият проект на Великите сили, представен на султана, е отхвърлен с основаниято, че на същия ден е прокламирана османска конституция.*

8. Подписаните от Русия и Османската империя „Основи на мира“ в Одрин на 19/31 януари 1878 г. са първата категорична точка в изхода от руско-турската война 1877 – 1878 г. Втората и окончателна е Берлинският договор. Санстефанският прелиминарен мир е едно временно отклонение, което поставя дори Русия в неудобно положение преди бъдещия общ европейски конгрес.

В какво се състои конкретното политическо и историческо значение на „Основите на мира“, на базата на които по-късно се подписва и примирието в Одрин и се установява демаркационната линия на 19/31 януари 1878 г.

Още в първия член на „Основите на мира“ се постановява едно принципно положение, към което преобладаващата част от българското общество се стреми през последните две десетилетия, предхождащи

войната: „България в границите, определени в съответствие с принципа на мнозинството от българското население и не по-малко от границите, определени от Цариградската конференция, ще бъде преобразувана в автономно, плащащо данък на султана, княжество с национално християнско правителство и местна милиция. Отоманските войски ще бъдат изтеглени от нейната територия с изключение на някои места, които ще бъдат определени допълнително“ [Петков, П. Ст. 2018, с. 8–19]. Недвусмисленият текст е руската изходна позиция, с която Н. Игнатиев започва преговорите с английските си опоненти в дните, предшествващи официалното откриване на Цариградската конференция в края на 1876 г. [Косев, К., Ст. Дойнов, 1988, с. 105]. Такова положение е принципно нежелано и от Лондон, и от Виена, но е аргументируемо. Границите на проектираното в „Основите на мира“ Българско княжество съвпадат с признатия от султана диоцез на Екзархията (1870 – 1874 г.). Същата територия или по-точно външните ѝ (екзархийските) граници включват двата автономни български вилаета и според общите решения на Великите сили на Цариградската конференция с немаловажната отлика, че в одринските „Основи на мира“ през 1878 г. липсва вътрешната линия от север на юг, разделяща признатите от султана и от Великите сили през 1876 г. български земи на два автономни вилаета, и вече става дума за самостоятелно Княжество България, а не само за административно автономни вилаети в османската държава. Това отклонение от общите договорености в Цариград от края на 1876 г. (налагането със сила на които е официалната мисия на Русия в тази война, поне тази, за която Европа ѝ дава мандат да воюва) никак не се харесва на Великобритания и на Австро-Унгария, но е напълно естествено от руската гледна точка на победител, а и съвпада с българските национални интереси. Нещо повече – това отклонение би било по-защитимо, по-реалистично е то да достигне до макар и ревизирано утвърждаване от Великите сили на предстоящия им общ конгрес, защото почива на *общото им съгласие, че именно това са границите на българската нация*. Тук особено важно е да не се забравя, че в границите на цариградските два автономни български вилаета от 1876 г., както и в Българското княжество според „Основите на мира“ от 19/31 януари 1878 г., не се включва излаз на Бяло море за разлика от широкия и удобен излаз на същото море за окупираното от руски войски Българско княжество, предвиден в Санстефанския предварителен договор от 19 февруари/3 март 1878 г., който особено не се харесва на останалите велики сили. Много по-невероятно е да се предполага, че въобразените санстефански граници на Княжество България, които не съвпадат нито с екзархийския диоцез, нито с границите на цариградските два български вилаета, а следователно се отклоняват и от първото руско-турско мирно

споразумение – „Основи на мира“<sup>1</sup>, ще се приемат от другите велики сили на предстоящия конгрес. При това санстефанските граници на Българското княжество удовлетворяват предимно руските държавни цели, те не съвпадат с българския национален идеал. Именно защото е идеал, той включва в познатата от повечето политически програми на българите през XIX в. формула „България, Тракия и Македония“ всички български земи – най-малко от Тулча до Охрид и от Видин и Ниш до Одрин. Макар и непълна фактическа реализация в териториален аспект българският национален идеал намира в създаването на Екзархията и обозначаването на диоцеза ѝ (1870 – 1874 г.) и в признаването от Великите сили на същите български екзархийски граници чрез общото им предложение до султана от края на 1876 г. за два автономни български вилаета. Както е известно, санстефанска България не включва поне две български области от екзархийския диоцез, респ. от цариградските два вилаета – Северна Добруджа и Нишко, а някои от включените – по-голямата част от Македония, Варненско и Шуменско – не са освободени и са под турско управление и след 19 февруари 1878 г. Дори само заради това санстефанска България в никакъв случай не може да замества националния идеал. Няма причини 145 години след края на войната да не признаем, че липсата на излаз на Бяло море за новото Княжество България, както е предвидено в одринските „Основи на мира“, е предимство, а не загуба, защото ако има излаз, то излиза руският флот, не българският. А заради излаза, ако има такъв, краят на руската военна окупация се отлага задълго. При липса на излаз, противенето на Великите сили срещу една националнообединена и сравнително голяма българска държава не е толкова силно, както се вижда от реакцията им на одринските „Основи на мира“ [Косев, К. 2003, с. 769–770].

От анализа на „Основите на мира“ и сключеното на тяхна основа веднага след това примирие в Одрин на 19/31 януари 1878 г. става ясно, че значението на този исторически документ като стъпка към окончателния изход от войната е твърде важно. За първи път именно в „Основите на мира“ се говори за предстоящо създаване на автономно Българско княжество, и то върху принципа на българското етническо мнозинство, допълнен с решенията на Цариградската конференция от 1876 г., които, както стана ясно, са важно и легитимно международноправно потвърждение от страна на всички велики сили на официалните териториални граници на българската нация, определени на основата на султанския

---

<sup>1</sup> Дори Н. П. Игнатиев признава несъответствието между границите на санстефанска България и тези, начертани на Цариградската конференция и приети от великите сили през 1876 г., т.е. екзархийския диоцез [Игнатиев, Н. П. 1986, с. 769–770].

екзархийски ферман от 27 февруари 1870 г. и последвалите допитвания. В текста на руско-турското споразумение от 19/31 януари 1878 г. ясно се постановява волята на победителката Русия васалните на султана балкански княжества Черна гора, Сърбия и Румъния да станат напълно независими. Това, което засега остава в сферата на научната прогностика, е предположението ми, че ако в следващите месеци Русия беше отстоявала с всички сили одринските „Основи на мира“ и не беше обнародвала имперските си блянове чрез налагането на санстефанските прелиминарии, може би според окончателния Берлински договор Княжество България щеше да включва и други български земи, освен Северна България и Софийско. Одринските „Основи на мира“, макар и дразнещи Виена и Лондон с почти целокупното включване на българското национално землище в едноименното ново васално княжество, не отблъскват така западните велики сили<sup>2</sup>, както Санстефанският прелиминарен мир. Одринските постановления (при това подкрепени от германския император и от канцлера Ото фон Бисмарк<sup>3</sup>) съвпадат с официалната мисия на Русия, отредена ѝ от Великите сили в навечерието на войната – да наложи със сила на „непослушната“ Османска империя решенията на европейския концерт от Цариградската конференция за преодоляване на поредната Източна криза чрез предоставяне на автономия на недоволните от османското управление балкански народи. Русия имаше сериозни аргументи и в полза на допуснатото отклонение от цариградските договорености – премахването на разделителната линия, разполовяваща българските земи на две автономни области. Още в хода на първите преговори за мир, водени в Казанлък в началото на януари 1878 г., авторът на първоначалния проект за условията на бъдещото примирие А. И. Нелидов отговаря на турските възражения срещу премахването на въпросното разделяне на българските земи с аргумента, че то е в резултат от промененото в руска полза разположение на силите в края на войната. Големите страдания и жертви на местното население, както и руските военни успехи, оправдават включването на признатите от всички меродавни фактори български земи в едно единно, макар и васално на султана, княжество [Дойнов, Ст. 1993, с. 39].

---

<sup>2</sup> Както е известно, официално оповестените възражения на Австро-Унгария срещу руските „Основи на мира“ не се отнасят толкова до съдържанието на документа, колкото до грубото нарушение от руска страна на договореното в Райхщад и подписано в Будапещенската руско-австроунгарска конвенция положение за колективно решаване на изхода от войната [Косев, К. 2003, с. 425–426].

<sup>3</sup> В речта си пред Райхстага Бисмарк заявява: „Различията в очертанията на българските граници между сегашния договор за примирие и Цариградската конференция са толкова незначителни, че според мен не си струва заради това да бъде нарушен европейският мир“ [Косев, К. 2003, с. 425, 432–435].

„Основите на мира“, предложени от победителката Русия и приети от победената Османска империя на 19/31 януари 1878 г., имат това предимство, че са по-защитими в предстоящите след края на военните действия трудни дипломатически преговори между Русия и другите велики сили. Принципът, по който се определят границите на Княжество България в този документ, не се различава от общоприетите от Великите сили принципи за ограничаване на българските два вилаета на Цариградската конференция, а това всъщност е признатият от султана, а и от Силите, диоцез на Българската екзархия (1870 – 1874 – 1876 г.). И обратно – „сваляйки картите си“ чрез санстефанските прелиминарии, предоставящи ѝ възможност за мечтания излаз на топло море през „временно“ окупираното от руски войски Княжество България, Русия сама ускорява самоизолацията си сред „европейския концерт“ с оглед предстоящия конгрес и сама затруднява превръщането на военните си успехи в трайни политически резултати. В този ред на разсъждения отново изниква въпросът – защо руското държавно ръководство се отдаде на увлечението по виртуалната пирова победа чрез подписването на предварителния Санстефански договор и пропусна възможността да развие в своя полза сравнително по-изгодните изходни позиции за преговорите по сключване на окончателния мирен договор, които създаваше одринското статукво. Едно от възможните обяснения е свързано с важната роля и отдавна установената дипломатическа несъобразителност на руските висши военни (имащи силно влияние и върху императора), които отначало настояват за война-реванш срещу Османската империя, а в хода ѝ и особено след подписването на одринските „Основи на мира“ – за подписване на макар и нетраен, но ярко представящ истинските руски интереси и цели договор с Турция, независимо от предупрежденията, че този акт ще създаде още по-големи затруднения на руската дипломация на бъдещия конгрес.

9. За разлика от Основите на мира, наложеният на султана Санстефански предварителен договор от *19 февруари (нов стил 3 март) 1878 г.* е един триумфален, макар и виртуален фойерверк, който блести с фалшива светлина в очите на много от българите вече 145 години, но всъщност създава пречки и дори поставя победителката Русия в неизгодно положение преди бъдещия конгрес, който, знайно е, ще има последната дума. Стига се до неудобството и унижението руската дипломация, която постигна своеобразен връх с подписването на Основите на мира, заради очакваната неблагоприятна реакция на западните държави срещу санстефанските прелиминарии да търси пътища и възможности за споразумяване с Виена и Лондон, да приеме техните условия, при които да започне бъдещия конгрес и дори да подпише тайно споразумение с основния си опонент Великобритания на 18/30 май 1878 г. в Лондон (Шува-

лов-Солзбъри), в което приема почти изцяло първоначалната английска позиция при започването на Цариградската конференция през ноември 1876 г. и сама се отказва от повечето текстове, включени в Санстефанския договор. Срещу евентуалното възразение, че Санстефанският договор е много популярен и харесван от българите, ще изтъкна няколко малко известни, но доказани факти. И след подписването на прелиминарния договор в Сан Стефано, т.е. преди Берлинския конгрес, има мирни протести и писмени молби от българските общности, оставени от Русия в съседни страни като Сърбия и Румъния, за включването им в свободната българска държава, на които руското окупационно управление в България няма как да отговори положително<sup>4</sup>. За разлика от шумно пропагандирания и тогава, и след войната Санстефански договор, подписан нарочно в деня на годишнината от възкачването на престола на руския император Александър II, съдържанието на подписаните на 19/31 януари 1878 г. между Русия и Турция „Основи на мира“ доскоро почти не беше познато на българската общественост, макар този официален документ да е публикуван в Русия още на 5 февруари 1878 г. в правителствения вестник [Петков, П. Ст. 2018, с. 8–19].

Сан Стефано не е просто мит, това е политическа доктрина, превърнала се в историографска норма, постановена и утвърждавана с псевдопатриотична (което означава не непременно научна) цел. Към момента на подписването на Санстефанския договор, а и след него, голяма част от земите, включени само на картата в българското княжество, не са освободени от русите и остават под турско административно и военно управление. А въвеждането на външна военна окупация, предвидено в Санстефанския договор, не е присъщ елемент на българските националноосвободителни и държавноустроитвени програми до 1876 г. [Петков, П. Ст. 2003, с. 87–89]. Що за патриотично възпитание е това, при което подрастващите млади българи се убеждават, че военната окупация на Отееството от една империя, победила друга със сходен обществено-управленски строй, е нещо народополезно? Ако такова мислене е „правилно и нормално“, то какво може да се противопостави на естественото заключение, произтичащо от горната „патриотична“ теза, че всяка чужда държава, която „победи“ досегашните ни господари, ако и да ни окупира военно, е по-добра за нас, просто защото ни е избавила от предишните уг-

---

<sup>4</sup> След оповестяването на Санстефанския договор писмени протести и аргументирани искания за присъединяване към свободното Княжество България изпращат и българите от Нишкия край, предаден от Русия на Сърбия, и сънародниците им от Северна Добруджа, с която Русия възмездява Румъния заради отнетата ѝ Южна Бесарабия. – **НБКМ–БИА**, ф. 111, оп. 1, а.е. 100, л. 3–19; а.е. 369, л. 90–146; [Извори, 1992, с. 19–33].



нетители? Такъв подход е възможен, но само при предварително приета аксиома, че ние, българите, сме недоразвити и незрели за собствена държавност и все някой трябва да ни освобождава и ръководи след това.

10. Колкото и да не се харесва на някои криво разбиращи патриотизма, окончателен за войната от 1877 – 1878 г. е Берлинският договор от 1/13 юли 1878 г. След провалянето на преговорите с Австро-Унгария (поради нежеланието на Русия да приеме виенските предложения за ограничено разширение на Сърбия и Черна гора и формиране на автономна област Македония) руската дипломация е изправена пред много по-тежко изпитание – сключване на предварително споразумение с Великобритания, което да стане основа на предстоящия конгрес в Берлин. Тайното лондонско съглашение Шувалов-Солзбъри от 18/30 май 1878 г., което става основа на решенията в Берлин и с което Русия приема дележа на българските земи по билото на Стара планина, т.е. включване в автономното българско княжество само на земите на север от Балкана до р. Дунав, е прелюдия към големия финал на поредната Източна криза, осъществен в германската столица през юли 1878 г. [**История**, 1987, с. 470, 474].

Подценяването на значението на Берлинския договор всъщност означава омаловажаване на българската политическа активност, довела в най-голяма степен до такава развръзка на Източната криза 1875 – 1878 г., която включва и създаване на самостоятелна българска държава. Между българското въстание от 1876 г. и берлинските решения има ако не пряка, то косвена връзка [**Петков, П. Ст.** 2016, с. 13–36]. Натоварването на договора от 1/13 юли 1878 г. с предимно негативно значение заради нарушеното национално единство (гарантирано впрочем дотогава само от Екзархията и осъществило се единствено и само в границите на Османската империя), обезсмисля постигнатия положителен резултат, легитимиран от всички велики сили в Берлин – възстановяването (както предпочита романтичната историография) или по-точно предстоящото създаване на новата българска държава. Следователно, политическият край на войната от 1877 – 1878 г. трябва да се отнесе към лятото на 1878 г. След подписването на Берлинския договор турските войски напускат Варна и Шумен, а българите в условията на съкратената от две години на девет месеца руска окупация започват да се готвят за устройването на новата си държава.

По този начин окончателният край на войната се оказва и положителен, доколкото с общото съгласие на всички велики сили се постановява, че ще бъде създадена българска държава, но и неблагоприятен за онези значителни части от българското национално землище и населението в тях, които нямат щастието да получат административна (като Източна Румелия) или политическа (като Княжество България) автономия. Не-

случайно след подписването на Берлинския договор екзарх Йосиф недвусмислено отбелязва в записката си до княз Ал. Дондуков-Корсаков от началото на октомври 1878 г.: „Освен в Княжеството и в така наречената Източна Румелия, дето нашата народност е уздравена, навсякъде другаде тя повече [от] всякога бедствува. [Северна] Добруджа, която се дава на Румъния, и цял Нишкий санджак, който се дава на Сърбия, са били част от Екзархията, но днес бедствуват да се изгубят за нея и за нашият народ; а македонските и някои от южнотракийските епархии, в които българското население е толкова многочислено, бедствуват да се изгубят не само за народа ни, а даже и за православието, ако ся не вземат с време енергически предпазителни мерки“ [Петков, П. Ст. 1993, с. 121–131].

11. Следващите няколко паметни дати, символизиращи Освобождението, т.е. създаването на новата българска държава, са свързани със старата българска столица Търново, неслучайно обявена от Учредителното събрание на 22 март (нов стил 3 април) 1879 г. за историческа столица на България. Това са: *16/28 април 1879 г. – приемане на Конституцията, 17/29 април 1879 г. – избор на княз Александър I, 26 юни/8 юли 1879 г. – полагане на клетва и встъпване в длъжност на избрания княз*. Може да се добави и датата на назначаване от княза на първото българско правителство *5/17 юли 1879 г.* По този начин българите сами полагат основите на новата си държава и поемат отговорността за нейното бъдеще. Затова преди много години си позволих да оспоря горната хронологична граница на т.нар. Българско възраждане и доколкото тя е свързана със създаването на новата българска държава да предложа изместването ѝ от мирните договори през 1878 г. към учредителните актове от 1879 г.: приемането на основен закон, изборът на княз, назначаването на действащо българско правителство [Петков, П. Ст. 2001, с. 55–67]. На същото основание и историческа логика в списъка с паметни дати, свързани с Освобождението, т.е. с процеса на създаване на новата българска държава, трябва да се добавят и датите на приемане на Органическия устав на Източна Румелия *14/26 април 1879 г.*, както и на назначаването на първия генерал-губернатор на автономната провинция, всъщност втора българска държава, княз Александър Богориди на *13/25 март 1879 г.*

12. След 1879 г. списъкът с паметни дати е свързан вече със стремението за реализиране на предосвободения идеал, включващ не само създаване на някаква българска държава, но на такава, която е национално обединена и независима. В този смисъл обявяването и признаването на Съединението на Княжество България с автономната област Източна Румелия, утвърдила се през годините след 1879 като втора българска държава, а именно – *6/18 септември 1885 и 24 март/ 5 април 1886* (подписването на Топханенския акт за макар частично признаване на Съединението) също имат място в този списък.

13. Последни в настоящия списък с паметни дати, символизиращи идеала за Освобождение, т.е. за създаване на модерна, унитарна, националнообединена и независима българска държава, са обявяването и признаването на независимостта на българската държава или още по-точно отхвърлянето на васалитета към османската държава: *22 септември (нов стил 5 октомври) 1908 г. и 6 (нов стил 19) април 1909 г.* (българо-турският протокол за признаване на независимостта от Османската империя). Обявяването на независимостта през 1908 г. е триумф и реализация на идея от преди Освобождението на България. Но като всеки исторически факт има най-малко две значения – положително, свързано с осъществяването на отколешния стремеж към държавен суверенитет, но и отрицателно, доколкото отваря вратите за осъществяване не само на общобългарските идеали за национално обединение, но и на августейшите блянове на новия балкански цар, които той недипломатично демонстрира още при първото си посещение като независим владетел в Русия през 1910 г. и се опитва да реализира с изменението на чл. 17 от конституцията през 1911 г. и в хода на войните 1912 – 1918 г. [Петков, П. Ст. 2023, с. 223–227].

Изложеното дотук се отнася само до паметните дати и събития, свързани с Освобождението, разбирано като продължителен процес на създаване на нова българска държава (минимална цел, постигната през 1879 г.) и реализиране на идеала за цялостно Освобождение, описан по-горе (програма максимум, която остава неосъществена докрай). Ако въпросът е за националния празник на българите (така е правилно, ако ще е национален; държавата България има официални, т.е. държавни празници, национални празници има нацията, която не обитава само държавата България), то в сила остават отдавна изложените от мен аргументи и основания в подкрепа на 24 май като най-подходящ и отдавна честван и приеман като общобългарски паметен ден<sup>5</sup>. Досега никой не обръщаше внимание на формулата, с която е наложен сегашният национален празник 3 март с указа на Петър Младенов от 27 февруари 1990 г. – „ден на Освобождението на България от османско иго“. Само че освобождението от едно иго не е непременно създаване на нова българска държава (каквото всъщност означава Освобождението с главна буква), а само премахване на една чужда зависимост и дори изпадане в състояние на временна външна окупация от друга империя – това се съдържа в текста на Санстефанския договор, символизиран с датата 3 март. Затова

---

<sup>5</sup> Историци откриха обществената дискусия за 24 май. – [Банкер, 1 ноември 2022г. Интервю на Росица Рускова с проф. Петко Ст. Петков. [https://banker.bg/2022/11/01/istorici-otkriha-obshtestvenata-diskusiia-za-24-mai/?fbclid=IwAR3OQjo37c34nY-WhQOO0eCKfh\\_T4hvEYQurMI5m8-W7vGvpJ8IXCEak4vI](https://banker.bg/2022/11/01/istorici-otkriha-obshtestvenata-diskusiia-za-24-mai/?fbclid=IwAR3OQjo37c34nY-WhQOO0eCKfh_T4hvEYQurMI5m8-W7vGvpJ8IXCEak4vI;); <https://www.academia.edu/113396554> . (достъпен: август 2024)].

започнах изложението си тук с научно обяснение какво всъщност е Освобождението – най-важната част от съдържанието му е създаването на нова българска държава, а не само отхвърлянето на едно чуждо иго. А вече е научно доказано, че Освобождението по никакъв начин не става със Санстефанския договор; впрочем не става и с Берлинския, макар той да е международноправната основа на **Освобождението през 1879 г.**, т.е. истинското създаване на нова българска държава и начало на нейното самостоятелно функциониране. Следователно най-пряко свързани с Освобождението в научния му смисъл и значение като създаване на нова българска държава са датите в списъка от 1879 година (виж приложението).

Неслучайно направих и уточнението, че национален празник е повече от държавен, второто е празник на държавата, а първото – на цялата национална общност, която почти винаги е в няколко държави. Националният празник освен че трябва да е символ с обединяващо значение, трябва да не игнорира част от населението на държавата и нацията. В този смисъл повечето обсъждани паметни дати – 3 март, 6 и 22 септември – не могат да отговорят на това обективно изискване (по Санстефанския договор големи български територии и населения остават извън българското княжество; според Топханенския акт Кърджалийско и Тъмръшко остават в Османската империя; обявяването и признаването на независимостта има пряко значение само за съединените в една държава дотогавашни Княжество България и Източна Румелия, но не засяга хилядите българи извън държавните граници). Въпрос на експертна оценка и обществено обсъждане е дали някоя от паметните дати, свързани с Освобождението, трябва да е национален празник, или това да е единственият паметен ден, честван като общобългарски празник и символизиращ вековен български цивилизационен принос вече над век и половина – 24 май. Защото много отдавна 24 май е празник не само на българите от XIX век, но и на тези през XX и XXI век, при това, живели и живеещи в различни държави, той и днес, и утре ще е празник на всички българи – наистина национален.

**Паметни дати, свързани с Освобождението**  
(създаването на нова Българска държава; изграждането  
на националнообединена и независима Българска държава)

- 7 април 1835 г. (нов стил 19 април), Великден – първа проява на националноосвободително движение с цел създаване на самостоятелна българска държава чрез Българската завера от 1835 г.
- 3 април 1860 г. (нов стил 15 април), Великден – обявяване на българската общност за църковно независима и национално самостоятелна.
- 27 февруари 1870 г. (нов стил 11 март) – учредяване на първата общобългарска институция Българска екзархия с широки църковни и граждански правомощия; официално признаване на българската нация и обозначаването на нейните граници от османската власт.
- 12 август 1875 г. (нов стил 24 август) – в Букурещ е взето решение за масово въстание и въоръжена отбрана на колкото се може повече българи срещу очаквано по-силния османски противник с цел да се заставят Великите сили и най-вече Русия да се намесят в полза на решаването на българския въпрос и създаването на българска държава.
- 20 април 1876 (нов стил 2 май) – избухване на българско въстание, успяло да постигне политическата си цел за решителна намеса на Великите сили с оглед създаване на автономна българска държава.
- 11 декември 1876 (нов стил 23 декември) – предложение на Цариградската конференция на Великите сили за административна автономия на българските земи в почти пълния им размер, но не по-малко от признатия вече от султана екзархийски диоцез; отказ от страна на султана с обявяване на конституция.
- 19 януари 1878 г. (нов стил 31 януари) – първо руско-османско споразумение за мир – „Основи на мира“, подписано в Одрин; предвижда създаване на голямо и автономно Княжество България не по-малко от границите, определени от всички велики сили на Цариградската конференция 1876 г.
- 19 февруари 1878 г. (нов стил 3 март) – подписване на предварителен договор между Русия и Османската империя в Сан Стефано, включващ на картата много, но не всички български земи, като значителни части от включените в Княжество България територии не

са реално освободени, а други български земи са предадени от Русия на Румъния и Сърбия.

*1 юли 1878 г. (нов стил 13 юли)* – подписване от Великите сили на окончателния Берлински договор, предвиждащ създаване на политически автономно Княжество България и административно автономна област Източна Румелия; големи български територии и население в Македония и Южна Тракия остават под османска власт, както и в съседните държави Румъния и Сърбия, които получават още български земи, освен придобитите по санстефанския мир.

*16 април 1879 г. (нов стил 28 април)* – приемане на първия основен закон на автономното Княжество България – Търновската конституция.

*17 април 1879 г. (нов стил 29 април)* – избор от българско Народно събрание на първия монарх на Княжество България – княз Александър I.

*26 юни 1879 г. (нов стил 8 юли)* – полагане на клетва и встъпване в длъжност на избрания княз Александър I.

*5 юли 1879 г. (нов стил 17 юли)* – назначаване от княз Александър на първото българско правителство с премиер Тодор Бурмов.

*13 март 1879 г. (нов стил 25 март)* – назначаване на първия генерал-губернатор на автономната провинция, всъщност втора българска държава, Източна Румелия – княз Александър Богориди.

*14 април 1879 г. (нов стил 26 април)* – приемане на Органическия устав на автономната провинция Източна Румелия.

*6 септември 1885 г. (нов стил 18 септември)* – обявяване на Съединението на Княжество България с Източна Румелия.

*24 март 1886 г. (нов стил 5 април)* – подписване от Великите сили на Топханенския акт, с който Съединението се урежда като българският княз става управител и на Източна Румелия.

*22 септември 1908 г. (нов стил 5 октомври)* – обявяване на независимостта на българската държава от Османската империя.

*6 април 1909 г. (нов стил 19 април)* – подписване на българо-турски протокол за признаване от Османската империя на независимостта на България.



ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

**Архивни източници и периодичен печат/Archival sources and Periodicals**

**НБКМ – БИА** – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 111. [NBKM – BIA, fond 111.]

**Банкер**, 1 ноември 2022 г. [https://banker.bg/2022/11/01/istorici-otkriha-obshtestvenata-diskusiia-za-24-mai/?fbclid=IwAR3OQjo37c34nY-WhQ000eCKfh\\_T4hvEYQurMI5m8-W7vGvpJ8IXCEak4vI](https://banker.bg/2022/11/01/istorici-otkriha-obshtestvenata-diskusiia-za-24-mai/?fbclid=IwAR3OQjo37c34nY-WhQ000eCKfh_T4hvEYQurMI5m8-W7vGvpJ8IXCEak4vI). [Banker, 1 noemvri 2022 g.]

**Знаме**, 1875. [Zname, 1875.]

**XIX-тият век**, 1876. [XIX-tiy vek, 1876.]

**Публикации/ Publications**

**Аврамов, Р.** 2001 – Румен Аврамов. Стопанският XX век на България. София: Център за либерални стратегии, 2001. [Rumen Avramov. Stopanskiyat XX vek na Bulgariya. Sofia: Tsentar za liberalni strategii, 2001.]

**Дойнов, Д.** 1986 – Дойно Дойнов. Гюргевският революционен комитет. София: Септември, 1986. [Doyno Doynov. Gyurgevskiyat revolyutsionen komitet. Sofiya: Septemvri, 1986.]

**Дойнов, Ст.** 1993 – Стефан Дойнов. Руско-турската освободителна война. София: Слово, 1993. [Stefan Doynov. Rusko-turskata osvoboditelna voyna. Sofia: Slovo, 1993.]

**Игнатиев, Н. П.** 1986 – Николай Павлович Игнатиев. Записки (1875 – 1878). София: Отечествен фронт, 1986. [Nikolay Pavlovich Ignatiev. Zapiski (1875 – 1878). Sofia: Otechestven front, 1986.]

**Извори.** 1992 – Извори за историята на Добруджа 1878 – 1919. Т. 1. Съст.: Ж. Попов, К. Пенчиков, П. Тодоров. София: Изд. на БАН, 1992. [Izvori za istoriyata na Dobrudzha 1878 – 1919. T. 1. Sast.: Zh. Popov, K. Penchikov, P. Todorov. Sofia: Izd. na BAN, 1992.]

**История.** 1987 – История на България. Том VI. София: Изд. на БАН, 1987. [Istoriya na Bulgariya. Tom VI. Sofia: Izd. na BAN, 1987.]

**Косев, К.** 2003 – Константин Косев. Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856 – 1878 г. София: Наука и изкуство, 2003. [Konstantin Kosev. Bismark, Iztochniyat vopros i balgarskoto osvobozhdenie 1856 – 1878 g. Sofia: Nauka i izkustvo, 2003.]

**Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов.** 2006 – Константин Косев, Николай Жечев, Дойно Дойнов. История на Априлското въстание 1876. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2006. [Konstantin Kosev, Nikolay Zhechev, Doyno Doynov. Istoriya na Aprilskoto vastanie 1876. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 2006.]

**Косев, К., Ст. Дойнов**, 1988 – Константин Косев, Стефан Дойнов. Освободителната война и българската национална революция. София: Партиздат, 1988. [Konstantin Kosev, Stefan Doynov. Osvoboditelnata voyna i balgarskata natsionalna revolyutsiya. Sofia: Partizdat, 1988.]

**Маркова, З.** 1989 – Зина Маркова. Българската екзархия 1870 – 1879. София: Изд. на БАН, 1989. [Zina Markova. Balgarskata ekzarhiya 1870 – 1879. Sofia: Izd. na BAN, 1989.]

**Парушева, Д.** 2008 – Добринка Парушева. Правителственият елит на Румъния и България втората половина на XIX и началото на XX век: социална история. София: Институт по балканистика БАН, 2008. [Dobrinka Parusheva. Pravitelstveniyat elit na Rumaniya i Bulgariya vtorata polovina na XIX i nachaloto na XX vek: sotsialna istoriya. Sofia: Institut po balkanistika BAN, 2008.]

**Петков, П. Ст.** 1993 – Петко Ст. Петков. Записка на екзарх Йосиф I от 1878 година върху историята на българския църковен въпрос. – Исторически преглед, 1993, № 3, 121–131. <https://www.academia.edu/33631184> [Petko St. Petkov. Zapiska na ekzarh Yosif I ot 1878 godina varhu istoriyata na balgarskiya tsarkoven vapros. – Istoricheski pregled, 1993, № 3, 121–131.]

**Петков, П. Ст.** 2001 – Петко Ст. Петков. За горната хронологическа граница и за понятието „Българско възраждане“. – История, 2001, № 2–3, 55–67. <https://www.academia.edu/36136776> [Petko St. Petkov. Za gornata hronologicheska granitsa i za ponyatiето “Balgarsko vazrazhdane”. – Istoria, 2001, № 2–3, 55–67.]

**Петков, П. Ст.** 2003 – Петко Ст. Петков. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856 – 1879 г. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2003. [Petko St. Petkov. Idei za darzhavno ustroystvo i upravlennie v balgarskoto obshtestvo 1856 – 1879 g. V. Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2003.]

**Петков, П. Ст.**, 2007 – Петко Ст. Петков. Александър Екзарх - княз на България? – Електронно списание LiterNet, 07.12.2007, № 12 (97) [http://litternet.bg/publish11/petko\\_petkov/aleksandyr.htm](http://litternet.bg/publish11/petko_petkov/aleksandyr.htm) (достъпен: август 2024). [Petko St. Petkov. Aleksandar Ekzarh - knyaz na Bulgariya? – Elektronno spisanie LiterNet, 07.12.2007, № 12 (97).]

**Петков, П. Ст.** 2008 – Петко Ст. Петков. Българският манифест на еволюционизма. За някои негероични аспекти на героичната 1876 година. – Известия на Българското историческо дружество, № 40, 2008, 382–386. [Petko St. Petkov. Balgarskiyat manifest na evolyutsionizma. Za nyakoi negeroichni aspekti na geroichnata 1876 godina. – Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo, № 40, 2008, 382–386.]

**Петков, П. Ст.** 2012 – Петко Ст. Петков. Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878 – 1912 г. (Институционални отношения). В. Търново: Фабер, 2012. [Petko St. Petkov. Balgarskata pravoslavna tsarkva i darzhavnata vlast v Knyazhestvo/Tsarstvo Bulgaria 1878 – 1912 g. (Institutsionalni otnosheniya). V. Tarnovo: Faber, 2012.]

**Петков, П. Ст.** 2015 – Петко Ст. Петков. Българската завера от 1835 година – първа проява на националноосвободителното движение през XIX век. – Историческо бъдеще, 2015, № 1–2, 177–187. [Petko St. Petkov. Balgarskata zavera ot 1835 godina – parva proyava na natsionalnoosvoboditelното dvizhenie prez XIX vek. – Istoricheskoto badeshte, 2015, № 1–2, 177–187.]

**Петков, П. Ст.** 2016 – Петко Ст. Петков. Въстанието от 1876 г. и историческото развитие на българите и Европа. – В: Сборник с доклади от Национална научна конференция „140 години Априлско въстание и Априлска епопея при Дряновския манастир“, 13.05.2016 г. В. Търново: Фабер, 2016, 13–36. <https://www.academia.edu/32529075> [Petko St. Petkov. Vastaniето ot 1876 g. i istoricheskoto razvitie

na balgarite i Evropa. – V: Sbornik s dokladi ot Natsionalna nauchna konferentsiya „140 godini Aprilsko vastanie i Aprilska epopeya pri Dryanovskiya manastir“, 13.05.2016 g. V. Tarnovo: Faber, 2016, 13–36.]

**Петков, П. Ст.** 2018 – Петко Ст. Петков. „Основите на мира“ от 19/31 януари 1878 г. – първото руско-турско споразумение за създаване на българска държава (или защо Санстефанският прелиминарен договор не е началото на нова България). – История, № 1, год. XXVI, 2018, 8–19. <https://www.academia.edu/41807329> [Petko St. Petkov. „Osnovite na mira“ ot 19/31 yanuari 1878 g. – parvoto rusko-tursko sporazumenie za sazdavane na balgarska darzhava (ili zashto Sanstefanskiyat preliminarен договор не е nachaloto na nova Bulgariya). – Istoriya, № 1, god. XXVI, 2018, 8–19.]

**Петков, П. Ст.**, 2020 – Петко Ст. Петков. 150 години от създаването на Българската екзархия. – Наука, 2020, том XXX, № 4, 48–54. <http://spisanie-nauka.bg/arhiv/4-2020.pdf> (достъпен: август 2024). [Petko St. Petkov. 150 godini ot sazdavaneto na Balgarskata ekzarhia. – Nauka, 2020, tom XXX, № 4, 48–54.]

**Петков, П. Ст.** 2023 – Петко Ст. Петков. История на българската държава и право. Част първа. Конституционни основи и проблеми на модерната българска държава. За българския конституционализъм през XIX и началото на XX век. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2023. [Petko St. Petkov. Istoriya na balgarskata darzhava i pravo. Chast parva. Konstitutsionni osnovi i problemi na modernata balgarska darzhava. Za balgarskiya konstitutsionalizam prez XIX i nachaloto na XX vek. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2023.]

## **СЪКРАЩЕНИЯ**

БАН – Българска академия на науките